

УДК 159.922.8

В.М. Оржеховська, м. Київ

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДИТЯЧОЇ БЕЗДОГЛЯДНОСТІ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ, ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

Представлене дослідження торкається проблеми дитячої бездоглядності, аналізу ситуації, з'ясування причин цього явища, шляхів розв'язання на організаційно-управлінському та науково-методичному рівнях.

Ключові слова: дитяча бездоглядність, ситуація розвитку, організаційно-управлінські проблеми, науково-методичні проблеми.

Актуальність даної проблеми обумовлена соціально-економічними і політичними перетвореннями суспільних відносин, які найбільшою мірою відобразились на становищі дітей в Україні. Недостатня увага до дітей з боку держави призвела до значного росту бездоглядності, безпритульності, жорстокому поводженню з ними, залученню до антигромадської діяльності. Така тривожна ситуація спонукала Уряд прийняти Державну програму подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на 2006-2010 роки. Значимість цієї проблеми у суспільстві відмічають учені і практики (А. Гоголева, В. Кириченко, Г. Ковганич, Т. Кравченко, О. Лазаренко, Н. Максимова, Ж. Петрочко, І. Петрюк, Т. Федорченко і ін.).

Дитяча бездоглядність і безпритульність – одне з найгостріших і найболючіших явищ нашого суспільства. Проблема дітей вулиці існує в багатьох країнах світу, в тому числі і з високим рівнем соціально-економічного розвитку, що характеризує це явище як складне й неоднозначне [2].

В Україні про дитячу бездоглядність і безпритульність відкрито почали говорити в середині 90-х років минулого століття. Адже в СРСР такої проблеми не було або не повинно було бути. Як самостійна держава Україна приєдналася до більшості міжнародних і європейських правових актів щодо захисту прав дітей. Такі кроки привели до прийняття низки Законів України, якими декларовано відповідальність держави за дотримання і можливість реалізації прав дитини, зокрема

права на родину, достатній життєвий рівень та житло. Водночас чинне законодавство покладає відповідальність за створення умов, необхідних для всебічного розвитку дитини, на батьків або осіб, що їх замінюють.

В Україні відсутня точна інформація про загальну кількість безпритульних і бездоглядних підлітків. Ситуація характеризується відсутністю позитивних результатів, кількість “дітей вулиці” фактично не зменшується. Феномен дитячої бездоглядності надто складний, важко досліджуваний. “Діти вулиці” – це особи 10-14 років (переважно хлопчики – до 80%) із неблагополучних асоціальних сімей, де панує авторитарний стиль виховання, жорстокість дорослих, байдужість до потреб дитини, алкоголізм, наркоманія тощо. З’являються нові угруповання покинутих батьками, навчальними закладами, іншими державними інституціями одиноких дітей. Вони живуть своїм життям, їх об’єднує відчай, зневіра, агресія, образа. Маленькі громадяни нашої країни опинилися на вулиці у період формування світогляду, життєвих орієнтацій, соціальних навичок та цінностей. На жаль, кількість дітей, яких можна віднести до категорії “дітей вулиці” досить велика, і вона не зменшується.

Якщо наприкінці 80-х років ХХ ст. на обліку в правоохоронних органах перебувало близько 7 тис. неповнолітніх, то з 90-х років їхня кількість зросла в десятки разів.

Сучасна статистика невтішна. За оперативними даними МВС України [4] лише у 2008 році до органів внутрішніх справ доставлено 67273 дитини, зокрема за вчинення злочинів 13194 особи, за вчинення адміністративних правопорушень 24416 осіб. З цього числа бездоглядних було 14499 осіб, з них 6301 дівчат.

Вражаючими є цифри доставлених за віком: до 6 років – 609 дітей, від 6 до 11 років – 2694 дитини, від 10 до 14-ти років – 11170 дітей, від 14 до 16 років – 22 173 дитини.

Як бачимо, найбільш “протестуючий” – підлітковий вік.

Хто вони, втікачі, “діти вулиці”?

Для більшості з них втеча з дому – це цілеспрямований, заздалегідь обдуманий вчинок, і лише для небагатьох причиною був короточасний конфлікт, образа, когось підмовили друзі, а дехто взагалі не може зрозуміти, чому втік.

Виявляється, втікачі – це активна, а не пасивна частина дітей і підлітків, це ті, хто здатні на вчинок, це ті, хто зараз

потрібен суспільству, та суспільство не намагається їх зрозуміти і зробити своїми спільниками. Діти не усвідомлюють небезпеку вулиці, у них ще немає соціального досвіду.

Вулиця досить підступна. Офіційна статистика фіксує про кількість злочинів щодо виявлення фактів експлуатації дітей, втягнення їх у злочинну діяльність, схиляння неповнолітніх до вживання наркотичних речовин, проституцію, злісне невиконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей, кримінальні справи по яких порушуються за статтями КК України.

Лише на обліку у підрозділах кримінальної міліції у справах дітей органів внутрішніх справ України перебуває понад 30 тис. дітей, з яких понад 5 тис. – у віці 11-14 років та понад 24 тис. – у віці 14-18 років, учнів шкіл – більше 16 тис., профтехучилищ – понад 4 тис. З перерахованих вище категорій майже 3 тис. становлять дівчата.

Вражаючим є число тих, хто не працює і не навчається – близько 6,5 тис.

Показовим є те, що майже 1,5 тис. втікають зі шкіл-інтернатів та дитячих будинків і притулків [4].

Які причини спонукають дітей втікати на вулицю? Чому замість природного потягу до спілкування з батьками, вони обирають криміногенне середовище? На жаль, батьки часто жорстко поводяться зі своїми дітьми. Є чимало фактів фізичного і психічного насильства, вигнання їх із дому.

Під час опитування 1,5 тис. дітей на запитання, чи били вас у сім'ї, кожен третій відповів – “дуже часто”, кожен десятий – “постійно”. Кожен п'ятий вказав, що його ображають, принижують чи в сім'ї, чи вчителі в школі, чи однолітки.

Основні причини, що загострюють проблеми дитячої бездоглядності та безпритульності, а також шляхи їх усунення зазначені в Указі Президента України “Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей” від 11 липня 2005 р. № 1086 Урядом України приймалося декілька державних програм подолання дитячої бездоглядності і безпритульності, метою яких є соціально-правовий захист дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, та застосування ефективних форм їх соціальної підтримки. Ключова роль у цьому надається державним інституціям. Остання з них – Державна програма подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 р.

Причинами дитячої і підліткової бездоглядності в Україні є соціально-економічна та політична нестабільність у країні; відсутність скоординованих дій міністерств, відомств, установ та організацій, що відповідають за стан роботи з молоддю; негативний вплив соціального середовища на особистість дитини; недоліки в організації навчально-виховної діяльності в загальноосвітніх закладах, педагогічна занедбаність окремих підлітків; зниження виховної функції сім'ї, незадовільне матеріальне становище більшості родин; відхилення у фізичному та психічному розвитку дітей і підлітків тощо.

Життєстійкість неповнолітніх знижується внаслідок збіднення їхнього духовного світу та через підвищену збудженість, невміння контролювати себе, акцентуації характеру, недостатню впевненість у собі, слабку інтелектуальну сферу, надто підвищену або занижену комунікативність, нездатність протистояти негативним впливам ЗМІ і кримінальної субкультури.

У бездоглядних дітей і підлітків погіршується фізичне та психічне здоров'я (інфекційні захворювання, неврози, знижений інтелект та інші патології розвитку організму). Існує прямий зв'язок між захворюваннями і негативними проявами у поведінці школярів та можливостями опанувати навчальний матеріал. На стан здоров'я бездоглядних дітей негативно впливає вживання ними психоактивних речовин – тютюну, алкоголю, інших наркотиків, а також статева розпуста (Україна посідає провідне місце в Європі за темпами поширення наркоманії і ВІЛ/СНІДу і третє місце у світі за вступом у ранні статеві стосунки 15-річних дітей).

У періоди руйнації усталених соціальних механізмів розмивається нормативна система суспільних цінностей, на яких ґрунтуються процеси виховання і соціальної інтеграції дітей, існуючі форми соціалізації підростаючих поколінь стають недієздатними, соціальні ідентифікації відповідно до колишньої нормативної бази втрачаються або змінюються.

Наслідком соціально-економічної та культурологічної нестабільності в країні є низька педагогічна культура батьків, їхня неспроможність спілкуватися з дитиною, негативний мікроклімат багатьох сімей, безробіття батьків або їхня надмірна зайнятість, аморальна поведінка, чвари. Руйнуються традиційні

моральні норми, знижується авторитет і виховний потенціал сім'ї, збільшується кількість дітей, що потерпають від жорстокості дорослих, фізичного, психічного і сексуального насильства. Таким чином, сім'я стає проблематичним, а то й негативним фактором розвитку і виховання дітей. Позбавлені уваги батьків або осіб, що їх замінюють, діти, зазвичай, потрапляють під вплив асоціального середовища, де втягуються у кримінальний бізнес, залучаються до жебракування тощо. Бездоглядні діти хоча й контактують із сім'єю, але через різні причини (бідність родини, перенаселеність у квартирі, дитяча експлуатація, байдужість дорослих, непорозуміння з батьками, вчителями) більшу частину дня, а то й ночі, проводять на вулиці [3].

Одними з головних умов для нормального соціально-психологічного розвитку дитини є батьківська любов і поважання особистості дитини. В асоціальних сім'ях переважають насильство і фізичні покарання, відчуженість батьків у ставленні до дитини, що сприяє формуванню патологічних особливостей поведінки, розвитку шкідливих звичок, агресії відносно більш "щасливих" однолітків. Як правило, в таких сім'ях не забезпечуються навіть базові потреби дітей в їжі, житлі, тому вони вимушені йти на вулицю.

Кількість виявлених неблагополучних сімей, які негативно впливають на виховання дітей, вчиняють насильство в сім'ї – близько 12 тис. Зрозуміло, що мова йде не лише про матеріальне неблагополуччя. Зростає число сімей, яким ніколи займатись власними дітьми.

Нівелюється виховна функція школи у суспільстві, знижується увага до стану виховної роботи в навчальних закладах, послаблюється контроль за цим процесом по всій вертикалі управління – від директора школи до Міністерства освіти і науки України. Погіршується ставлення учнів до школи, вони самовідчужуються від освітнього середовища. Кожний десятий учень до школи ставиться негативно і навіть вороже. Зростає кількість дітей, неохоплених навчанням. Майже половина тих, хто потрапляє в школи соціальної реабілітації та виховні колонії для неповнолітніх, раніше ніде не вчилися.

До поширення бездоглядності дітей сприяють нерозв'язані проблеми організації їхнього дозвілля. Діти не мають змоги самовизначатися у спортивних і мистецьких

школах, дитячо-підліткових клубах за місцем проживання через обмаль цих соціальних інституцій. Отож посилюється ідентифікація особистості дитини із групами дозвілля. Саме у цій сфері інтенсивно створюються нові моделі та форми долучення індивіда до маргінальних цінностей суспільства, виробляється здатність до орієнтації у технократичному середовищі. З'являються нові угруповання занедбаних батьками, навчальними закладами та державними інститутами дітей, котрих об'єднують відчай, зневіра, образа, агресія.

Внаслідок некерованого середовища "дітей вулиці" інституціоналізується девіантна поведінка підлітків, аморальність сприймається як даність, а вміння обійти закон цінується більше, аніж його дотримання. Кримінальна субкультура щораз більше заповнює світ дитинства. Соціальні психологи відзначають наявність у поведінці підлітків елементів, характерних для соціально-психологічного типу засуджених. Таким чином, проблема дитячої бездоглядності посилюється через інтолерантність – агресію, жорстоке поводження з іншими.

Також слід зазначити негативний вплив на сучасних дітей і підлітків інформаційного поля України.

Отже, проблема бездоглядності та безпритульності стає досить вагомою для внутрішньої безпеки держави.

До 1995 року долю бездоглядних, безпритульних дітей вирішували комісії у справах неповнолітніх – районні, міські й обласні та на всеукраїнському рівні. Комісії складались з кваліфікованих спеціалістів: педагогів, психологів, медичних, соціальних працівників, юристів, працівників правоохоронних органів. На початковому рівні комісіями керували заступники голів виконкомів Рад народних депутатів (згодом райдержадміністрацій) та на вищому рівні – заступник Голови Кабінету Міністрів України. Комісії виконували важливі функції: організаційну, координувальну, контрольну, аналітичну, науково-методичну.

Проблеми дитячої бездоглядності щокварталу розглядались у Кабінеті Міністрів України. У січні 1995 року ухвалено Закон України "Про організацію і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх". З набуттям чинності цього закону вулиці міст України поповнилися тисячами неповнолітніх. Відповідно до Закону за рішенням суду

одинадцятирічних дітей почали направляти до шкіл соціальної реабілітації. Однак через відсутність судових вихователів та ювенальних суддів ускладнилась процедура направлення дітей до відповідних спеціальних навчальних закладів. Тому вперше вилучених з вулиці підлітків віддають на поруки тим самим сім'ям чи навчальним закладам, де вони перебували раніше. П'ятдесят відсотків таких дітей знову стають безпритульними, скоюють правопорушення і злочини. І лише після цього їх направляють до притулків, інших спеціалізованих закладів, також до загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації.

З ухваленням у лютому 2007 року поправок до Закону України "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх", не змінився порядок направлення неповнолітніх до шкіл соціальної реабілітації. Тож проблема є критичною.

В Україні діє 11 загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації. У них створена відповідна матеріально-технічна база, здійснюється широкий спектр різноманітних заходів – діагностування інтелектуального, психічного, духовного і соціального розвитку, вирівнюється занедбаний освітній рівень вихованців, усе робиться для поліпшення їхнього здоров'я. Між тим через недосконалість зазначеного Закону школи соціальної реабілітації заповнені всього на 15-20%. Такі школи могли б з успіхом відвідувати учні, які мають проблеми в школі чи сім'ї, запущені в навчанні, стоять на обліку у службах у справах дітей. Свій кризовий період такі діти могли б пережити безболісно, без негативних для себе наслідків і без негативного впливу "вулиці".

У лютому 2009 року в АПН України відбувся круглий стіл "Феномен дитячої бездоглядності: проблема сьогодення" з участю представників різних відомств, установ, громадських організацій, які переймаються проблемами дитинства.

За матеріалами обговорення проблеми було **зазначено**, що в Україні не створено системи соціальних норм і механізмів, які регулюють суспільні відносини. Через соціальну нестабільність, що виявляється у дефіциті позитивних впливів на дитину виховних інституцій – сім'ї, школи, сфери дозвілля, ЗМІ тощо, українські діти потерпають від психологічних наслідків трансформації суспільства, його десоціалізаційних впливів,

стаючи самі дестабілізаційним фактором. Життя на межі закону і злочину, здоров'я і хвороби, залежності і смерті стало для багатьох дітей та підлітків джерелом маргінальних цінностей і моделей поведінки, їхнього асоціального досвіду.

З пропозицій учасників “круглого столу” [3] було рекомендовано здійснити такі заходи:

На організаційно-управлінському рівні:

- відновити діяльність комісій у справах неповнолітніх по усій вертикалі державної влади до Кабінету Міністрів України включно, які перейматимуться проблемами дитячої бездоглядності та безпритульності, питаннями профілактики девіантної поведінки, соціальною реабілітацією дітей;
- направляти дітей з 11 років до шкіл соціальної реабілітації Міністерства освіти і науки України також за рішенням комісій у справах дітей та за бажанням батьків;
- посилити координацію центральних органів державної влади, до повноважень яких належать питання захисту дітей;
- виробити пропозиції з удосконалення законодавства щодо профілактики дитячої бездоглядності;
- узгодити взаємодію різних відомств для розв'язання проблеми бездоглядності і розробити чіткі функціональні обов'язки кожної установи з метою міжсекторального співробітництва;
- розробити технології управлінського міжсекторального менеджменту з профілактики дитячої бездоглядності та організації підготовки фахівців;
- підвищити поінформованість громадськості про сучасні тенденції у сфері профілактики дитячої бездоглядності, зокрема серед фахівців секторів-партнерів системи освіти та батьківської громадськості;
- зміцнити міжсекторальне партнерство державної влади, наукових установ, загальноосвітніх та позашкільних закладів освіти, громадськості та громадських організацій для запобігання дитячій бездоглядності;
- здійснювати міжвідомчий супровід дітей з девіантною поведінкою;
- створити систему підтримки авторських проєктів реалізації освітніх програм профілактики дитячої бездоглядності.

На науково-методичному рівні:

- підтримувати, поширювати й впроваджувати передовий вітчизняний та світовий досвід профілактики дитячої бездоглядності;
- активізувати роботу психологічних центрів для виявлення дітей з ризиком десоціалізації ще на стадії початкової школи з метою надання їм своєчасної допомоги;
- ініціювати соціально-психологічними службами шкіл питання з осучаснення психологічної і педагогічної просвіти батьків для підвищення виховної функції сім'ї;
- сприяти співробітництву загальноосвітніх навчальних закладів, позашкільних закладів з громадськими організаціями та створювати умови для ефективної профілактики дитячої бездоглядності;
- здійснити науково-методичне забезпечення підготовки спеціалістів для роботи у сфері дитячої бездоглядності та профілактики правопорушень і злочинності серед неповнолітніх через залучення вищих навчальних закладів усіх видів та рівнів акредитації та закладів системи післядипломної освіти;
- створювати позитивний мікроклімат у школі через забезпечення діалогічності як психосоціального механізму переходу на новий рівень взаємодії учнів і вчителів;
- впроваджувати у системі освіти нові підходи до навчально-виховної діяльності дітей, завдяки яким у них формуватиметься моральна культура та утверджуватиметься почуття власної гідності.

Для профілактики і подолання деструктивних впливів на дітей асоціального середовища необхідні кардинальні зміни в діяльності соціальних інститутів. Школа має перевагу перед іншими суб'єктами виховання завдяки масовості, тривалому терміну впливу на дитину, виховній програмі, заснованій на цінностях і традиціях навчального закладу, злагодженій діяльності педагогічного колективу, які, зазвичай, володіють сучасними виховними технологіями.

Таким чином, треба спроектувати і реалізувати таку виховну систему в навчальному закладі, в якому дитині було комфортно, створити такий превентивний простір, який би був дружній до дитини і запобігав негативним проявам у її поведінці. Це і перебування дітей у школі повного дня, повного року (Рожнівський навчально-виховний простір "Гуцульщина"

ім. Ф. Погребенника в Івано-Франківській області, ЗНЗ №23 м. Києва); організація цікавих форм роботи з підлітками-хлопчиками (гімназія №2 м. Білої Церкви Київської області); створення умов для особистісно зорієнтованого гуманістичного виховання (ЗНЗ №31 м. Сімферополя); створення для учнів превентивного виховного простору (Святошинський район м. Києва).

Отже, проблема дитячої бездоглядності потребує комплексного вирішення [3]. Оперативне реагування на кожний факт виявлення дитини, що залишилася без догляду і притулку, так само як і втручання органів влади у долю маленького громадянина, повинно бути очевидним і дієвим. Впровадження нових механізмів реагування надасть можливість широко залучати громадянське суспільство для допомоги бездоглядним дітям, виховання активної життєвої позиції громадян, котрим не байдуже, якими виростуть діти, що не зі своєї волі опинились на вулиці і стали непотрібні власним батькам.

Література:

1. Гоголева А.В. Беспризорность. Социально-психологические и педагогические аспекты / А.В. Гоголева. – М.: Издательство Московского психолого-социального института, 2004. – 464 с. (Серия “Библиотека психолога”).
2. Информация о состоянии профилактики безнадзорности и беспризорности несовершеннолетних. – М., 2002.
3. Превентивне виховання / Пост Методика. – №2 (86), 2009. – 65 с.
4. Кравченко Т.С. Сімейне насильство як фактор репродукування “Дітей вулиці” / Т.С. Кравченко. – Пост Методика. – №2 (86), 2009, с. 50-53.

The represented research touches the problem of child's homelessness, analysis of situation, study of reasons of this phenomenon, ways of decision at organizationally-administrative and scientifically-methodical levels.

Key words: *child's neglect, situation of development, organizationally-administrative problems, scientifically-methodical problems*

Представленное исследование касается проблемы детской беспризорности, анализа ситуации, изучения причин этого явления, путей решения на организационно-управленческом и научно-методическом уровнях.

Ключевые слова: *детская безнадзорность, ситуация развития, организационно-управленческие проблемы, научно-методические проблемы.*